

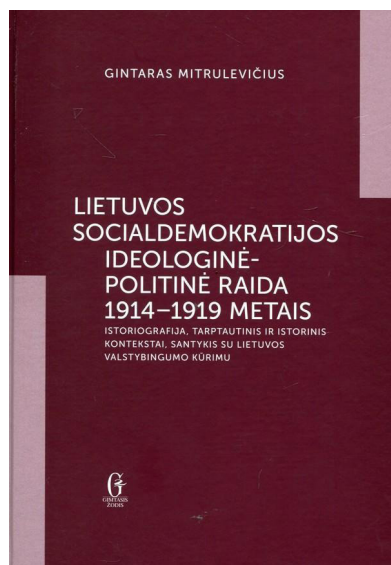
Monografija apie Lietuvos socialdemokratijos ideologinę-politinę raidą

Dr. Rimantas Miknys

Lietuvos istorijos institutas, Tiltų g. 17, LT-01101 Vilnius

El. p. timantas.miknys@istorija.lt

Gintaras Mitrulevičius. *Lietuvos socialdemokratijos ideologinė-politinė raida 1914–1919 metais. Istoriografija, tarptautinis ir istorinis kontekstai, santykis su Lietuvos valstybingumo kūrimu*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2017, 831 p.

1 il. Leidinio viršelis

Pradedant kalbėti apie aptariamą monografiją, matyt, nebūsiu nei pirmas, nei paskutinis skaitytojas, kuris priblokštas pirmiausia monografijos apimties ir ją atitinkančios problematikos platumo bei įvairovės, antra vertus, autoriaus gebėjimo

nepasimesti tyrimo objekto daugialypiškume ir viso tyrimo metu nenuslysti nagrinėjant, aiškinantis išsikeltus uždavinius „paviršiumi“, t. y. aprašyti surinktus faktus, išdėstyti juos chronologine seka ir suformuoti bendrą vaizdą apie Lietuvos socialdemokratijos ideologinę-politinę raidą 1914–1919 metais. Priešingai – esu apstulbintas gausios, įvairialypės (istoriografinės, autorizuotos politinės minties, politinės veiklos, struktūrų (vietinių ir Europos, Rusijos) radimosi ir vystymosi bei jų tarpusavio santykių, įtakų ir poveikių, santykio su Lietuvos valstybingumo idėja bei jos realizavimu ir kt.) labai detalios, sakyčiau, netgi vietomis perdėm smulkmeniškos, faktografijos suvaldymu, autoriaus gebėjimu ją konceptualizuoti pagal darbo įvadinėje dalyje labai aiškiai suformuluotus tyrimo uždavinius. Kadangi orientuojuosi Lietuvos istoriografijos raidos procese, manau, kad tai tikrai labai originalus monografinio tyrimo atvejis. Iš karto turiu prisipažinti, jog nesu pasirengęs vienodai išsamiai ir giliai vertinti daugialypio tyrimo objekto pasiektų rezultatų. Drįstu teigti, kad Lietuvoje vargu ar yra prilygstančių monografijos autoriui tyrėjų, kurie ne tik aptariamo tyrimo chronologiniuose rėmuose (1914–1919 m.), bet ir visoje XIX a. paskutinių ir XX a., pirmojo ir antrojo dešimtmečių atkarpoje gebėtų matyti Lietuvos socialdemokratijos ideologinę-politinę raidą santykyje su Europos socialdemokratija (monografijos p. 163–266). Mano nuomone, šiuo klausimu tokio nuodugnaus ir išsamaus, susisteminto vaizdo Lietuvos istoriografija dar neturėjo, ypač kai kalbama apie Europos socialdemokratijos raidos bruožus. Tam skirta antra monografijos dalis (p. 163–214). Neabejoju, kad ši monografijos dalis taps „neišsemiamu aruodu“ tiek mokytojui, tiek dėstytojui, tiek studentams, dėstant, studijuojant Lietuvos politinės minties ir struktūrų istoriją, galiausia ir Lietuvos politinės kairės, kairiojo centro politikams, pasiklydusiems ir ieškantiems savo idėjinės / vertybinės tapatybės XXI a. politinėse batalijose.

Vertinant monografiją, reikia atkreipti dėmesį į objekto ypatingumą. Tad savo mintis apie monografijos „ypatingumą“ sukonkretinsiu išsakydamas kelias pastabas apie darbo inovatiškumą ir jo vertės plėtojant senus ar inspiruojant naujus Lietuvos istorijos tyrimus, susijusius su modernios visuomenės, modernios tautos, valstybės tyrimais. Turint galvoje mano jau pažymėtą atlikto tyrimo daugialypiškumą, gali kilti mintis, jog tyrimas pasmerktas paviršutiniškumui. Tačiau perskaičius visą monografiją akivaizdu, jog objektas – *Lietuvos socialdemokratijos ideologinė-politinė raida 1914–1919 metais* – surestas ant „trijų banginių“: 1) istoriografijos, 2) tarptautinio ir istorinio konteksto, 3) santykio su Lietuvos valstybingumu.

Kiekviena iš šių sudėtinio monografinio tyrimo objekto dalių gali būti, o iš tikrųjų ir yra, savarankiška, turi savo uždavinius ir iš jų išplaukiančias išvadas. Perskaičius monografiją susidaro įspūdis, jog atlikti trys tyrimai. Visi jie turi moksliniam darbui reikiamas savarankiškas struktūrines dalis, išvadas. Štai kad ir pirmą dalį (p. 46–162) *Lietuvos (lietuvių) socialdemokratijos istoriografija* su šešiais poskyriais neginčijamai yra pirmas toks nuoseklus ir išsamus tyrimas Lietuvoje. Šioje dalyje, mano nuomone, suregistruotos, referuotos ir įvertintos net menkiausios

istoriografinės pozicijos nagrinėjusioje, aprašiusioje lietuvių socialdemokratijos istoriografijos būklę iki Antrojo pasaulinio karo (p. 46–53) istoriografijoje, tarnavusioje sovietinio komunizmo ideologijoje (p. 54–87), specialiai apsistojant ties komunistine istoriografija XX a. pirmojoje pusėje (p. 88–113) ir XX a. antrojoje pusėje (p. 114–137). Nepamiršta ir istoriografija, kuri skyrė dėmesio lietuvių socialdemokratijai išeivijoje (emigracijoje) (p. 138–147). Labai preciziškai apžvelgti ir įvertinti tyrimai, atlikti po 1990 metų, t. y. po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo (p. 148–162). Tokio istoriografijos tyrimo iki šiol Lietuvoje neturėjome.

Lygiai tas pats ir su monografijos antrąja dalimi *Socialdemokratijos raidos bruožai XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje* (p. 163–266). Be abejonės, tyrimo objektas, monografijos pavadinime fiksuota tyrimo problema, tema realizuoti 3, 4, 5, 6 dalyse, kurios yra viso tyrimo centre ir pagal apimtį (p. 267–762), ir pagal jungtį su pirma ir antra dalimis. Kiekvienos pavadinimas konkretina tyrimo objektą, iškeliant atramines temas ir problemas: 3. *LSDP politinės nuostatos ir veikimas Lietuvoje prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui: kursas į nepriklausomos demokratinės Lietuvos respublikos sukūrimą (nuo karo pradžios iki 1918 m. liepos)*; 4. *Lietuvių socialdemokratinio judėjimo ideologinė politinė bei organizacinė raida ir diferenciacija už Lietuvos ribų 1915–1918 m. (Škotija, JAV, Rusija)*; 5. *Lietuvos socialdemokratija 1918 m. antroje pusėje: ideologinė-politinė diferenciacija bei santykis su Lietuvos valstybingumo kūrimo procesu*; 6. *LSDP politinė raida 1919 m.: idėjinė-politinė laikysena valdžioje ir opozicijoje, organizacinis atkūrimas ir ideologija*. Kiekviena iš 3–6 dalių turi nuo 3 iki 5 poskyrių, kuriuose, remiantis analizės ir sintezės metodų įvairiomis variacijomis, pasitelkiant istorinį metodą, konstruojami atsakymai į monografijos įvadinėje dalyje išsiskeltus gausius probleminius klausimus. Jų – net šešiolika. Pažymėtina, kad šiose dalyse sprendžiami net 13 iš 16 uždavinių. Trys lieka pirmosioms dviem dalims. Ir šie trys dėl, mano nuomone, autoriaus konstrukcinių gabumų ir įsigilinimo į objektą pasiekti, beje, per išsamią istoriografijos analizę, meistriškai panaudoti tų trylikos uždavinių poreikiams įgyvendinti. Tai matyti skaitant monografijos tekstą, o fiksuota – pateikiant 20 išvadų. Iš karto turiu pasakyti, kad išvados tiesiogiai išplaukia iš minėtų probleminių klausimų formuluočių. Tiesa, nepaisant to, kad išvadose išdėstyti autoriaus teiginiai yra originalūs ir nauji Lietuvos, istoriografijos tyrimų aplinkoje vis tik neišvengta atskirų dalių išvadinių teiginių reziumuojančio stiliaus. Mano nuomone, šis momentas, be abejo, vertas kritikos ir kiek mažina monografijos kaip akademinio darbo vertę.

Tačiau šią gana mažą smulkmenėlę atperka kiti šio darbo privalumai. Taigi, koks pagrindinis Gintaro Mitrulevičiaus monografijos įnašas, plėtojant Lietuvos modernios visuomenės, modernios tautos, modernios valstybės tyrimus? Mano nuomone, tai, kad pats to nefiksuodamas monografijos tekste autorius savo tyrimu įsitraukia tiesiogiai į pastaruoju metu aktualizuotą, netgi Europos ir Rusijos istoriografijos diskurse – mažų modernių tautų ir valstybių formavimosi ir radimosi problemas diskusinį naratyvą. Žinia, kad pastaruoju metu XX a. pradžios istoriniai įvykiai,

pirmiausia 1917 m. Rusijos revoliucijos bei 1917–1919 m. modernių tautų valstybingumų 100-osios metinės vėl suaktualino modernių tautų valstybingumo susikūrimo problematiką. Istorikai, politologai atkreipė dėmesį į tam tikrą dilemą – kiek tai lėmė Pirmojo pasaulinio karo eigos išprovokuoti procesai, o kiek tai buvo XIX a. procesų pasekmė. Tokiais procesais dažniausiai įvardijama visuomenių demokrati-zacija, modernizacija, ideologijų (nacionalizmo, liberalizmo, socializmo ir krikščio-niškosios demokratijos) sklaida. Pažymėtina, kad kalbant apie tautas, kurios buvo Rusijos imperijos aplinkoje, ypač apie Baltijos kraštus (Lietuvą, Latviją, Estiją, Suo-miją), savarankiško valstybingumo sukūrimo faktas susiejamas su Pirmojo pasau-linio karo eiga, o ypač su 1917 m. revoliuciniais įvykiais Rusijoje¹. Galima sakyti, jog istoriografijoje vyrauja nuomonė, kad kaip tik revoliuciniai įvykiai nacionali-zavo ir revoliucionalizavo šių kraštų visuomenes. Tai reiškia, kad įtraukė į politinių perspektyvų svarstymus bei masių / liaudies veikimą. Ta prasme, tai, kad pakreipė ne tik inteligentijos elito, bet ir masių, su kuriomis jie dirbo, politines orientacijas į savarankiško valstybinio būvio projekcijas.

Diskusijose ne kartą yra šmėkstelėję pastebėjimų, jog dėl Rusijos revoliucijos įvy-kių paspartėjo etninių elementų konsolidacija į tautas „Rusijos pakraščiuose“, jų poli-tinės grupuotės, partijos savo veikloje išklė nepriklausomybės siekius. Tarp tokių minimos ir Baltijos šalių „pabėgėlių“ į Rusijos imperiją politinės struktūros. Tokiais samprotavimais vedama į teiginį, kad tarsi Vokietijos užimtose Rusijos imperijai pri-klausiusiose teritorijose šie procesai nebuvo įgavę tokių tempų, tarsi nebuvo politinių struktūrų, kėlusių politinio savarankiškumo siekius ir veikusių ta linkme. Aišku, kad toks pastebėjimas nėra visiškai nauja prieiga istoriografijoje. Kalbant apie Lietuvos istoriografiją dar vos ne dešimt metų atgal turėjome Tomo Balkelio daktarinį tyrimą, kuriame tokia mintis irgi fiksuota². Kita vertus, neabejotina, kad ji galėjo rasti ne be profesoriaus Peterio Gatrello įtakos. Žinia, kad pastarasis yra vienas iš daugelio modernybės laikų imperijų plejados tyrinėtojų, kurie teigia, jog imperijos pačios aktyvino skaitlingesnes etnines grupes organizuoti į modernias tautas. Čia svarbus vaidmuo, anot jo, teko Rusijos Pirmojo pasaulinio karo pabėgėliams – „pabėgėliai buvo mobilizuojami tautinio atgimimo projektams ir galiausiai valstybėms kurti“³. Iš esmės savo tyrimu tas pats T. Balkelis iliustruoja, ieško argumentų jo tyrimų auto-ritetui paremti. Ypač tezei „asociacinės šalpos veiklos tarp latvių, lietuvių, armėnų, lenkų ir kitų pabėgėlių mobilizavo jų elitą ir „eilinius“ pabėgėlius, taip padėdami

¹ Turiu galvoje tarptautinės konferencijos Maskvoje pranešimus: 27–28.IX.2017. International confe-rence „The Russian Revolution of 1917 and its Historical Footprint“. H. C. d Encausse „The Russian revolution of 1917: national Revolutions, the Colonial Revolution?“, E. Nazarova „Forming the idea of an Independant Latvian state: From February 1917 to january 1918“, M. Ilmjarv „The Governdrate of Estonia and the Governdrate of Livonia Between the February and October 1917“.

² BALKELIS, T. *The Making of Modern Lithuania*. London: Routledge, 2009; lietuvių kalba – BALKELIS, T. *Modernios Lietuvos kūrimas*. Vilnius, 2012.

³ GATRELL, P.A *Whole Empire Walking: Refugees in Rusia During WWI*. Bloomington: Indiana University Press, 199, p. 170. (Cituota pagal BALKELIS, T. *Modernios Lietuvos kūrimas*. Vilnius, p. 221–222.)

jiems įskiepyti bendruomenės jausmą, kaip alternatyvą [...] imperinei valstybės santvarkai“⁴. Operuodamas faktais T. Balkelis tą lyg tai įrodo ir daro išvadas, kurios tarsi patvirtina jo autoriteto teiginį:

*Pirmasis pasaulinis karas Rusijoje sustiprino tautiškumo svarbą formuojantis daugelio gyventojų grupių lojalumui, tapatybėms ir kolektyvinio elgesio modeliams.*⁵

Tuo tarpu G. Mitrulevičius, tiesiogiai neįsitraukdamas į šiuos svarstymus, savo monografijoje aiškindamas LSDP idėjinės raidos ir veiklos peripetijas 1914–1918 m., plačiai remdamasis ir istoriografija, ir šaltiniais, net neabejoja, jog LSDP dalis, likusi Vokietijos okupuotoje Lietuvos teritorijoje, nuosekliai laikėsi nuo pat 1896 m. pasirinktos orientacijos į Lietuvos politinį savarankiškumą, išgrynindama jį karo metais, ir tuo ženkliai prisidėjo prie to, kad 1918 m. vasario 16 d. dokumento versija kaip tik ir turėtų tą turinį, kurį visi žinome. Atlikęs įvairiapusę Lietuvos socialdemokratijos santykio su Lietuvos valstybės kūrimu analizę trečiame ir ketvirtame monografijos skyriuose jis šį teiginį patvirtina bent keturiomis darbo išvadomis (5, 6, 7, 8 išvados; žr. p. 764–765). Štai penktoje išvadoje jis tvirtina, kad kaip tik

Pirmojo pasaulinio karo pradžia bei Vokietijos įvykdyta Lietuvos okupacija lėmė tai, kad čia likusiems dar nuo prieškarinio laikotarpio sudėtingoje, organizacinės bei politinės veiklos galimybių ir aplinkybių požiūriu, būklėje esantiems lietuvių socialdemokratams susidarė prielaidos pakoreguoti savo politines programines nuostatas dėl Lietuvos ateities. Prognozuodami karo nulemtą Europos politinio žemėlapių pokyčių galimybę, jie atsisakė 1907 m. VII suvažiavime į partijos programą įrašyto Lietuvos autonomijos Rusijos imperijos sudėtyje reikalavimo ir sugrįždami prie partijos pirmosios programos „dvasios“ labai aiškiai ir, matyt, šiek tiek, nors nežymiai anksčiau bei radikaliau už kitas Lietuvoje tuo metu pasireiškusias lietuvių politines jėgas pradėjo pasisakyti už nepriklausomos demokratinės Lietuvos Respublikos sukūrimo siekį bei aktyviai, kiek leido galimybės, populiarino šį siekį visuomenėje, taip pat prisidėjo (nors kiek išlaikydami savitą politinę poziciją) prie į jo įgyvendinimą orientuotų įvairių politinių srovių bendrų veiksmų (p. 764–765).

„Bendrais veiksmais“ G. Mitrulevičius įvardija socialdemokratų dalyvavimą Lietuvos Tarybos veikloje iki 1918 m. liepos 11 d., kai Steponas Kairys ir Mykolas Biržiška, priešindamiesi Tarybos siekiui paskelbti Lietuvą monarchija, iš jos darbo pasitraukė (žr. p. 765).

Tuo tarpu labai detalai nagrinėdamas ir aiškindamasis lietuvių socialdemokratinio judėjimo situaciją 1916–1918 m. Vokietijos neokupuotoje Rusijos imperijos dalyje

⁴ BALKELIS, T. *Modernios Lietuvos kūrimas*, p. 222.

⁵ T. Balkelis duoda nuorodą: Nick Baron and Peter Gatrell. Population Displacement, State-Building, and social Identity in the Lands of the Former Russian Empire, 1917–1923. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, t. 4, Nr. 1, Winter 2003, p. 73.

(p. 415–441, 442–489, 490–516), pirmiausia Petrograde, G. Mitrulevičius monografijos 4 dalies 2, 3, 4 poskyriuose bei 9, 10 išvadose konstatuoja, jog, nepaisant to, kad 1916 m. lapkritį įvyko Petrograde veikusių lietuvių socialdemokratų grupių susijungimas bei prisijungimas prie RSDDP (bolševikų) ir Petrogrado organizacijos Lietuvių rajono su Vladu Požėla priešakyje įkūrimas, iki pat 1917 m. kovo pavyko išlaikyti savarankiškas nuostatas, prieštaraujančias tuomet JAV gyvenusio Vinco Kapsuko spaudimui pasisakyti prieš Lietuvos nepriklausomybės reikalavimą ir tapti tarptautinės revoliucinių socialdemokratų krypties veikėjais, integruojantis į RSDDP (bolševikų) struktūras, ir veikti pagal jų liniją (žr. p. 766). Kaip suprantu, tos „savarankiškos nuostatos“ ir iga-lino Petrogrado organizacijos atstovams su RSDDP ryšį užmezgusiais Maskvos LSDP veikėjais rasti bendrą poziciją ir dalyvauti 1917 m. birželio 9–16 d. (senuoju stiliumi gegužės 27 – birželio 3 d.) vykusiame Rusijos lietuvių Seime (RLS) Petrograde kaip jungtinei socialdemokratų frakcijai. Šiame Seime jie kartu su Lietuvos socialistų liaudininkų (LSLP) frakcija sudarė „socialistinį bloką“, kuris, anot G. Mitrulevičiaus, „svarstant pagrindinį RLS darbo klausimą – rezoliuciją dėl Lietuvos ateities priėmimo, – pasisakė už apsisprendimo teisę Lietuvai jos Steigiamajame Seime, o ne už tokią rezoliucijos formulotę, kurioje būtų reikalaujama Lietuvai nepriklausomybės“ (p. 766). Anot monografijos autoriaus, „šalia radikaliai demokratiškos motyvų – priimti sprendimą dėl Lietuvos ateities gali tik visi Lietuvos gyventojai, o ne tik lietuvių pabėgėliai Rusijoje – nemaža dalis RLS socialistų, tame tarpe ir socialdemokratų, buvo už tai, kad Lietuva neturi atsiskirti nuo revoliucinės demokratinės Rusijos“ (p. 766–767). Kaip pastebi autorius tyrimo eigoje, galutinai tokia kryptimi, jau po Petrapilio seimo, apsisprendė Rusijoje veikusių lietuvių socialdemokratų „internacionalistų“ kuopų ir organizacijų konferencijoje, kuri vyko Maskvoje 1917 m. rugpjūčio 12–14 (25–27 d.). Kaip teigia monografijos autorius, remdamasis savo atlikta išsamia šios konferencijos eigos ir rezultatų analize, į Maskvos konferenciją susirinkusi

[...] dauguma nors ir pasisakė už apsisprendimo teisę Lietuvai, kuri turėjo būti įgyvendinama per demokratinius pagrindais išrinktą Lietuvos steigiamąjį susirinkimą, tačiau pati ji Lietuvai reikalavo ne nepriklausomybės, o tik „placios politinės autonomijos“ (p. 482).

Kartu šia proga tyrinėtojas primena, kad

Lietuvoje veikę socialdemokratai LSDP nariai dar 1915 m. pabaigoje – 1916 m. pradžioje iškėlė nepriklausomos demokratinės Lietuvos respublikos sukūrimo siekį kaip savo programinį politinį reikalavimą, taigi aiškiai ir vienareikšmiškai pasisakė už Lietuvos nepriklausomybę, ir tai padarė, atrodo, netgi anksčiau, negu kitos Lietuvoje veikusios lietuvių politinės srovės“ (p. 482).

Tarp kitko, čia norėtusi monografijos autoriaus paklausti, iš kur kyla tokia abejonė? Kas „tos kitos Lietuvoje veikusios lietuvių politinės srovės“? Nes svarstymų apie tai monografijoje neradau. O ir istoriografijoje apie tai nieko nekalbama.

Apskritai G. Mitrulevičius teiginiai dar labiau verčia abejoti anksčiau minėtų autorių, ypač profesoriaus Peterio Gatrello ir jo sekėjų, „*Rusijos imperinio veiksnio lemiamu poveikiu savarankiško valstybinio būvio projekcijai „Rusijos pakraščiuose“*“, bent jau lietuvių atveju.

Kita vertus, skaitydamas monografijoje šios situacijos aiškinimą pasigedau, o gal per faktų gausą praleidau kokią pastabą (?), tvirtesnės autoriaus pozicijos daug metų vykusioje diskusijoje, kaip jis nurodo 11-oje išvadoje, „*ar RLS kairieji [socialdemokratų ir LSLP, santariečiai] buvo už ar prieš Lietuvos nepriklausomybę*“ (p. 767). Nors autorius šiai diskusijai aptarti tikrai nepagaili vietos, sustodamas ties kiekvienu originalesniu vertinimu (p. 459–470), aiškios pozicijos taip ir nepamačiau. Man asmeniškai minėtoje diskusijoje pakankamai argumentuotai atsakymą į šį klausimą yra davęs Pranas Čepėnas savo sintezės – „Lietuvos istorijos“ – antroje knygoje:

Palyginus abi Petrapilio lietuvių seimo rezoliucijas, jose galima pastebėti pagrindinį lietuvių tautos siekimą nepriklausomai valstybei atstatyti ir pripažinimą, kad Lietuvos ateities reikalas yra ne vien Rusijos, bet tarptautinis reikalas. Tačiau nei pirmoji [dešiniųjų] nei antroji [„kairiųjų“] rezoliucija nepabrėžė svarbiausio reikalo, išgauti iš Rusijos Laikinosios vyriausybės Lietuvos nepriklausomybės pripažinimą, t. y. teisę būti nepriklausoma valstybe. Nors vėliau spaudoje buvo teigiama, kad socialistinės partijos buvo prieš Lietuvos nepriklausomybę, bet vienas Petrapilio lietuvių seimo dalyvių, Santaros partijos veikėjas Rapolas Skipitis liudija, kad lietuvių publicistai, o kartais ir istorikai iškreipė kairiųjų partijų rezoliuciją, jog ji buvusi prieš Lietuvos nepriklausomybę ir tik už autonomiją Rusijos sienose.⁶

Pats P. Čepėnas galutinį tašką šioje diskusijoje deda remdamasis istoriko profesionalo nuomone:

[...] suomių istorikas B. Colliander dėl skirtingų Petrapilio lietuvių seimo rezoliucijų, sprendžiant Lietuvos ateities klausimą, yra tos nuomonės, kad socialistai ir santariečiai norėjo Lietuvos ateities sutvarkymą palikti Lietuvos Steigiamajam seimui, bet nebuvo priešiški Lietuvos nepriklausomybei.⁷

Monografijoje labai detalčiai, referatyviai pristatytas P. Čepėnas (p. 462–463), tačiau lieka neaišku, bent man iš to, ką perskaičiau, kokį savarankišką atsakymą šiame aiškinimesi galėtų duoti monografijos autorius? Klausimas pats prašosi atsakymo, nes monografijoje Steigiamojo susirinkimo iškėlimas į pirmą vietą prieš „Lietuvos nepriklausomybės siekį“, kaip suprantu, išaiškinamas per socialdemokratų nevienalytiškumo situaciją bei skirtingos politinės veiklos taktikos poreikį, teigiant, jog jis „[...] buvo savotiškas bendras vardiklis su galimomis įvairiomis jos tolesnėmis interpretacijomis“ (p. 470). Būtų įdomu išgirsti iš paties monografijos autoriaus, ar į šią temą toliau

⁶ ČEPĖNAS, P. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*. Chicago, 1986, t. II, p. 69.

⁷ *Ibid.*, p. 71.

besigilinančiųjų nuomonė išdėstyta nebūtinai specialioje monografijoje ar studijoje. Manau, pakaktų ir akademinio straipsnio.

Neabejoju, kad apskritai šį darbą skaitantis labiau specializuotas tyrinėtojas nei aš tikrai ras naujų, daug fundamentalesnių inspiracijų politinės minties, politinių idėjų ir struktūrų istorijos tyrimams, susijusiems su modernios visuomenės, modernios tautos, valstybės klausimais ir problemomis.